ale

Historisk tidskrift
för Skåneland

Nr 4 1991

ale

Historisk tidskrift för Skåneland
utges av De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening och Landsarkivet i Lund.

Redaktionskommitté

Länsantikvarie Carin Bunte, Malmö
Professor Erik Cinthio, Lund
Arkivarie Bengt Danielson, Lund, redaktör
Högskolelektor Gert Jeppsson, Lund
Docent Sten Skansjö, Lund
Landsarkivarie Anna-Christina Ulfsparre, Lund

innehåll

	Sid.
Georg Welin: Dalby kyrkas grundläggning Ett byggnadsarkeologiskt försök	1
Lars Olsson: Tryckerier som industriella etablissementer i Lund, II	19
Aktuellt om arkivaliskt	
Företagsarkiv från Euroc på landsarkivet	27
Skånska Brands arkiv	28
Omslagsbild	
Heligkorskyrkan i Dalby. Efter S. Anjou.	

BLOMS BOKTRYCKERI AB, LUND 1991

Dalby kyrkas grundläggning

Ett byggnadsarkeologiskt försök

Av Georg Welin
Aspakullvägen 5, 241 95 Billinge

Erik Cinthio tillägnas denna studie 1991

Kyrkan i Dalby är märklig såväl genom sin höga ålder och särpräglade arkitektur som genom uppgiften att Dalby under en kort period på 1060-talet varit ett eget biskopssäte jämte Lund. Enligt gängse uppfattning skall den äldsta kyrkan i Dalby ha uppförts av den danske kungen Sven Estridsen omkr. 1060 som en treskeppig biskopskyrka. I föreliggande artikel påvisas emellertid att denna kyrka sannolikt haft en enklare, enskeppig föregångare. Grundläggningen av denna äldsta och hittills okända Dalbykyrka sätts här i samband med de politiska förhållandena under Sven Estridsens kamp för Danmarks krona under 1040-talet.

Problemet Dalby

På krönet av en västlig utlöpare till Romeleåsen reser Dalby kyrka sina vitlimmade murar mot skyn. I byggnadsverket ingår ännu ansenliga delar av en pelarbasilika från 1000-talet och av ett västparti, som tidigt byggdes om. Tillsammans med övriga lämningar på platsen utgör denna gamla helgedom ett historiskt synnerligen intressant komplex. Enligt en notis i Necrologium Lundense skall sålunda danakungen Sven Estridsen »såsom den förste» ha uppfört Dalby kyrka. Och enligt Adam av Bremen skall Lund och Dalby på 1060-talet ha varit säte för var sin biskop. För forskningen har därmed det antagandet legat nära till hands, att basilikan i Dalby blivit uppförd såsom biskopskyrka. Samtidigt har dock uppgiften om »dubbleringen» Lund-Dalby, belägna på endast en mils avstånd från varandra, utmanat vetenskapen åtskilligt. Man har hänvisat till den samtida rivaliteten mellan anglosaxisk och tysk mission, men framför allt har man framkastat flera teorier om de båda sätenas skilda funktioner. Så har Lund bl.a. setts som ett tillämnat, självständigt danskt ärkebiskopssäte. Men det anglosaxiska inflytandet i denna metropol har även lett till antagandet om en särbiskop där, medan Dalby samtidigt skulle ha varit den egentliga stiftshuvudorten för Skåneland. Å andra sidan har rollen som särskilt missionscentrum angetts som förklaring till dalbysätet, men även en bakgrund i ortens eventuella förhistoriska centralitet har diskuterats. Utifrån nya arkeologiska rön har slutligen Dalbys särskilda betydelse såsom kunglig vistelseort kommit att framhävas.

De skilda förklaringsförsöken måste för ögonblicket lämnas därhän. Här gäller frågan närmast huruvida källorna, och då främst lämningarna på platsen, kan avvinnas ytterligare information, om själva etableringen, om grundläggningen av Dalby kyrka.

Historisk bakgrund och litterära belägg

Med anknytningen till Sven Estridsen såsom »primus» får bakgrunden rimligen omfatta en längre period än 1060-talet. Här har vi främst att tillgå Adam av Bremens krönika över de hamburgska ärkebiskoparnas missionsbedrifter. Hos denne är det vid 1040-talets början som nämnde Sven, son till Ulf jarl och Knut den stores syster Estrid, först framträder på den storpolitiska arenan, och då närmast såsom en av pretendenterna till det sönderfallande nordsjöväldet. När den norske rivalen Magnus Olavsen hastigt går ur tiden 1047, vinner Sven hela Danmark. Efter ett mellanhavande med Rom och ärkebiskopssätet i Hamburg uppnås enligt Adam ett samförstånd, som gagnar den fortsatta missionen.[1] I en summering av missionsinsatserna nämner han bl.a., att ärkebiskop Adalbert vigt Egino till landskapet Skåne. Sven Estridsen (1047–1076) skall ha indelat detta stift (diocesim) i tvenne biskopsdömen (duos episcopatus), varav den anglosaxiske Henrik skall ha erhållit Lund, medan den nämnde Egino fått Dalby.[2] Åtgärderna tillhörde en stiftsreform, som omfattade hela Danariket. Med stöd av uppgifter hos Adam och oberoende källor kan visas, att den ägde rum omkring 1060.[3] Sedan Henrik dött (ca 1068), skall Egino ha fått ledningen av båda stiftsområdena och snart tagit sitt säte i Lund. I Dalby förordnade han att det skulle finnas en prost och ett brödraskap av präster, som levde efter klosterregler.[4] I Lunds domkyrkas äldre minnesbok skrivs bröderna härifrån vanligen till Dalby, någon gång till Heliga Korset.[5] Senast 1125 torde i samma minnesbok ha införts den ovannämnda dödsnotisen, enligt vilken kung Sven »såsom den förste» (primus) uppfört Dalby kyrka.[6]

Ailnoth meddelar vidare, att Harald Hein (1076–1081) ligger begravd på den berömda platsen (locus celebris) och Passio vittnar, att konung Knut den helige (1081–1086) ägnat samma stiftelse varmt intresse.[7] Därmed har vi, ytterst kortfattat, angett de tidigaste, sparsamma beläggen till belysning av frågan om Dalby kyrkas grundläggning. De anförda källorna är inte opartiska, men som samtida eller nära samtida med händelserna har de i ovannämnda avseenden ändå givits vitsord av källkritiken.

Arkeologiska vittnesbörd

Dalbykomplexet får idag anses väl utforskat. I kyrkan ingår ännu ansenliga delar av en treskeppig pelarbasilika från 1000-talet med ett västparti, som under det närmast följande seklet radikalt omdanades. Vid 1200-talets början tillkom en korförlängning åt öster och valv inslogs. Åt norr anslöt de högmedeltida klosterlängorna, varav den västra ännu står kvar. På grundval av grävningar 1919–20 kunde dessa huvuddrag i kyrkans byggnadshistoria framställas av S. Anjou.[8] I fråga om själva basilikans äldsta stildrag fann han nära motsvarigheter i det schwabiskt influerade Sachsland, där särskilt domen i Hildesheim åberopades.[9] Vid en invändig putsavknackning 1936 kunde R. Blomqvist göra ytterligare iakttagelser av den ålderdomliga murtekniken. En dörröverliggare av trä tolkades därvid som en tillfällig rest från en tidig stavkyrka på platsen.[10] År 1941 rapporterade O. Rydbeck från en golvundersökning i kryptan.[11] Läget av klostergårdens inre, nordvästra hörn påvisades av E. Cinthio 1947, men det var särskilt samme forskares grävningar väster om kyrkan på 1960-talet, som skulle komma att ge helt

Heligkorskyrkan i Dalby. Foto Frans Malmros 1949.

nya och överraskande resultat. Då påträffades här grunderna efter omsorgsfullt och magnifikt anlagda stenlängor kring en atriumgård, ca 25×25 m, i direkt anslutning till lämningar av kyrkans äldsta västparti, som samtidigt framgrävdes.[12] I samband härmed penetrerade K. Andersson bl.a. den vendiska keramiken på platsen och ägnade därefter även de skilda mur- och stenbehandlingsteknikerna ingående studier.[13] Man kunde därvid bl.a. konstatera, att murtekniken i den västra gårdslängans södra tredjedel, det s.k. källarhuset, uppvisade alldeles samma särdrag som det ursprungliga vid själva basilikan.[14] Även grunden i det äldsta västpartiets södra flank var ännu gjutmurad, medan densamma i västlängans fortsättning norrut utgjordes av kallmur. I båda fallen bestod byggstenen nu endast av kluven marksten, mest gnejs. Sydlängan hade kallmurad grund. Intet i stratigrafin tydde dock på några längre tidsintervaller mellan dessa tekniker. Cinthio tolkade dem närmast som successiva anpassningar till lokala förutsättningar, under ett kontinuerligt framskridande bygge. Han fann även, att det murade byggnadskomplexet i sitt omsorgsfulla och magnifika utförande närmast

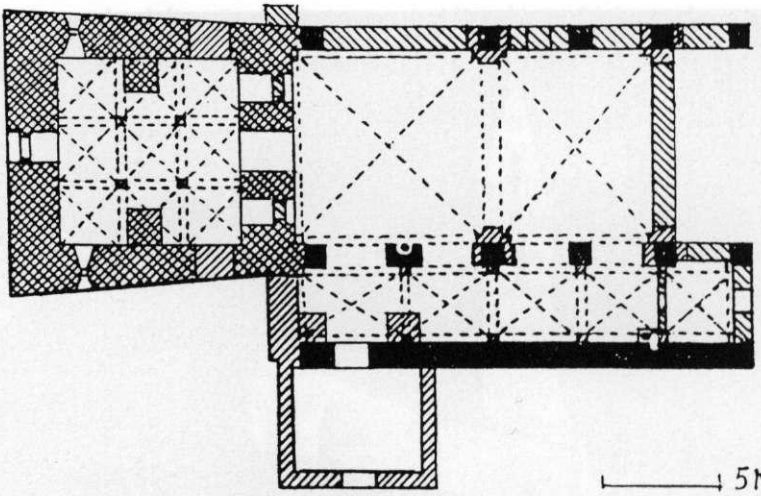

Planritning av Dalbykyrkan i dess nuvarande gestalt. Helsvart betecknar murverk från 1000-talet (efter S. Anjou 1930, s. 109).

haft karaktären av en palatsanläggning, efter samtida, kontinentala förebilder.[15] Men lämningar efter jordgrävda stolpar i den västra stenlängans golv, överlagrade av murverkens byggnadskikt, antydde även, att det på platsen för denna länga stått en ännu tidigare och tämligen ansenlig huskonstruktion i trä.

Av flera åldersbestämningar enligt C 14-metoden gav en stolprest värdet 1015±100.[16] Redan här må nämnas, att nya grävningar 1984 blottade grundmuren till en särskild absid i den östra klosterlängans yttre långvägg. Då påträffades även ett lager av äldre svartgods i området närmast utanför, samt häri ett av Knut den stores mynt, från perioden 1017–1025. L. Wallin rapporterade härom.[17]

Från konsthistorisk synpunkt har H. Krins 1968 ytterligare betonat basilikans gemensamma drag med den s.k. Hezilodomen i Hildesheim, där en invigning ägt rum 1061 och där bl.a. en direkt motsvarighet till den berömda nischkolonnen i Dalby blottats efter bombningarna i andra världskrigets slutskede.[18] Med stöd av nytillkommet jämförelsematerial i fråga om såväl planbild som skulptur har A. Tuulse därtill velat senaredatera västpartiets omdaning till 1100-talets senare hälft.[19] R. Holmberg diskuterade 1977 den samtida innebörden av det Heliga Korsets patrocinium och dess eventuella samband med Jellingeättens strävan efter härskarlegitimitet. I anslutning till Krins fann han dock »i det närmaste säkerställt, att Dalby kyrka, som ursprungligen uppfördes som domkyrka, byggts omedelbart efter färdigställandet av domkyrkan i Hildesheim, av medlemmar av samma byggnadshytta».[20] Ännu för Holmberg framstod sålunda själva domkyrkofunktionen såsom det primära. I en studie över medeltidsarkeologin såsom historisk vetenskap sammanfattade däremot Cinthio 1983 de nyaste rönen från grävningarna 1965–66 och en murundersökning på västpartiet 1977. Han skisserade då även en tolkning, vari själva kyrkan närmast framhävdes som ett naturligt funktionselement i ett större Dalbykomplex, Ail-

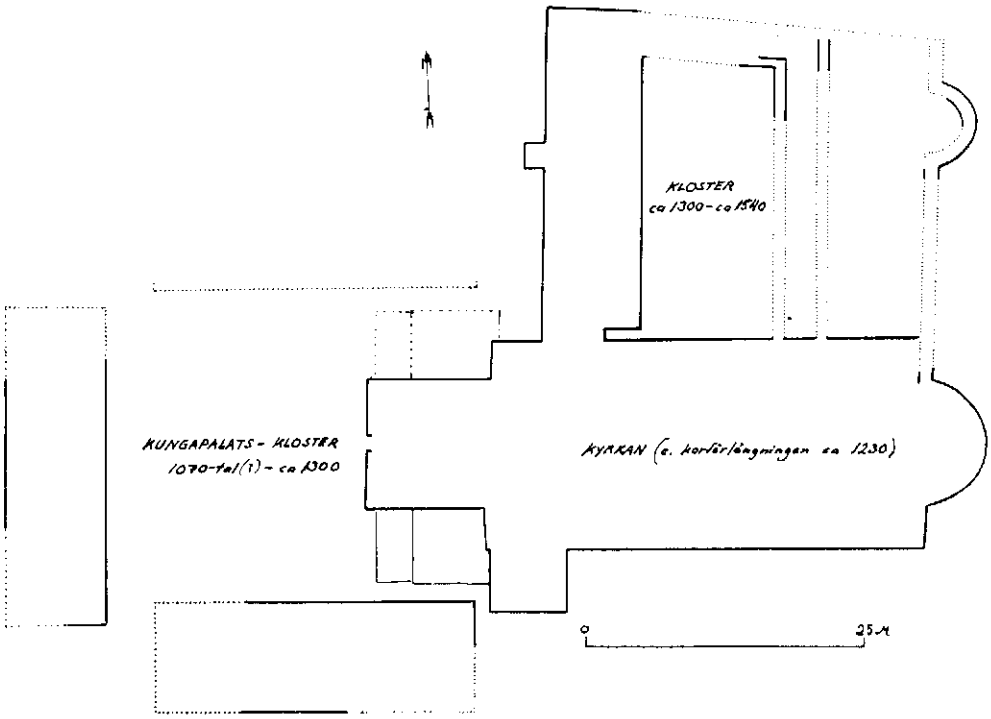

Schematisk plan över de båda gårdsbildningarna vid Dalby kyrka. Den murade anläggningen åt väster har påbörjats i samma teknik som själva basilikans långhus.

noths »locus celebris», vilket i sin tur kunde ses som en manifestation av den samtida rikskungamaktens komplicerade politiska strävande.[21]

Diskussion och frågeställning

Den ovannämnda notisen i Necrologium Lundense torde få anses helt grundläggande för varje diskussion i ämnet. Den återfinnes närmare bestämt i minnesbokens Memoriale Fratrum, vari det under den 28 april om Sven Estridsen bl.a. heter:

ipse primvs dalbyensem ecclesiam edificavit[22]

Här angives sålunda Sven som den, vilken »såsom den förste» byggde Dalby kyrka. I enlighet med C. Breengaard torde man kunna antaga, att Nekrologiet varit försett med denna anteckning redan när det togs i bruk, d.v.s. omkring 1125.[23] Förutsättningslöst har vi nu att fråga oss, vilken kyrka som därmed kan ha åsyftats. Utifrån det ovan summariskt relaterade forskningsläget kan måhända sannolikhetsskälen för basilikans anläggning på 1060-talet ännu förefalla rätt betydande, liksom skälen för antagandet om en direkt stilpåverkan från den samtidigt blomstrande kulturmetropolen Hildesheim. Av vigningsåret 1061 (den 5 maj) för domen därstädes kan dock knappast slutas, att den därmed varit färdigställd. Dess här aktuella byggnadsperiod anges numera till Hezilos hela tid som biskop, 1054–79.[24] Men även de nyaste arkeologiska vittnesbörden synes bredda under-

laget för tvivel. När själva kyrkobyggnaden relateras till hela dalbykomplexet, blir den primära funktionen som Eginos biskopskyrka ej längre lika självklar som tidigare.

En närliggande fråga gäller vilken uppfattning det numera kända materialet som helhet ger om tidpunkten för själva etableringen på platsen. C 14-dateringar har vida osäkerhetsmarginaler och kan även genom s.k. kalibrering komma att justeras. Och det enstaka myntet från omkring 1020 i området närmast öster om kyrkan säger oss knappast mera än att materialet vid denna nivå påförts tidigast då. På grund av lerkärlens korta livslängd och den modepåverkan de utsattes för, synes däremot krukskärvorna, som framgrävts i området alltsedan 1920, vara en god indikator. Härtill kommer att Andersson på ett systematiskt och metodiskt sätt behandlat hela det 1971 kända fyndmaterialet i Dalby.[25] Det rör sig om s.k. vendiskt svartgods, vanligen tillhörigt den s.k. Vipperovgruppen. I hela det slaviska området har det funnits gott om verkstäder för framställning av denna vara under 1000- och 1100-talen. Typen är även välkänd från 1000-talets Lund men tycks upphöra under 1100-talet. För det material, som förelåg 1971, gällde att det i stort sett kunde jämföras med material, som vi från andra håll har anledning att hänföra till tiden före 1100.[26] Ytterligare underlag gav sedan grävningen 1981. Då undersöktes en yta på ca 22×14 m alldeles invid och nordost om den östra klosterlängans absid.[27] Som målsättning för denna undersökning angav Wallin: »Fanns här ett senvikingatida/tidigmedeltida centrum redan innan Sven Estridsen utnyttjade området, eller, vilket har ansetts troligast, är palatset och kyrkan en nyetablering på Sven Estridsens privata mark?» Det påträffades nu ett uppemot 0,8 m mäktigt kulturlager. Av särskilt intresse var det skikt, som representerade den äldsta markytan. En mängd keramikskärvor här kunde genom sin karaktär hänföras till det s.k. vendiska svartgodset (Sellings A II).[28] Därjämte förekom i området spridda nerslag av flintspån och förhistorisk keramik, vilket enligt Wallin »indikerar, att aktivitet kan ha förekommit i närheten någon eller några gånger i förhistorisk tid.» Wallin sammanfattar: »De tidigmedeltida aktiviteterna i samband med byggandet av kungapalatset och kyrkan avspeglas i form av en grop samt en större mängd äldre svartgods i den äldsta konstaterbara markytan. Ingenting i materialet motsäger tolkningen, att Sven Estridsens anbefallda byggnationer innebar en nyetablering på platsen».[29] De samlade rönen synes sålunda ge tämligen entydiga indikationer om att området, bortsett från spridda genomslag av omgivningens mera ordinära aktiviteter, kommit att exploateras först i Sven Estridsens tid.

Från den ovan refererade undersökningen 1965/66 tillkommer dock slutligen en viktig iakttagelse i stratigrafin: att alldeles samma, säreget sammansatta murteknik tillämpades när kungapalatsets västlänga påbörjades som vid själva basilikans långhus, men att samma längas byggnadslager äver täckte de regelbundna stolphålen till vad som kan förmodas ha varit en föregående trähall på platsen. Detta förhållande, jämte den nämnda förekomsten av en bred resvirkesplanka i västpartiets murverk, ger ledtrådar till nya frågeställningar: Har det även i anslutning till denna äldre hall funnits en kyrka, och är det i så fall genom denna, som Sven Estridsen (1047–1076) kunnat anges såsom »primus» på platsen redan

1125? Har måhända sedan de jämväl i samband med Dalby apostroferade svenssönerna Harald och Knut svarat för den under alla förhållanden klart ålderdomliga basilikan (och inlett ombyggnaden av gården), och därmed den i notisen rimligen underförstådda andrainsatsen? För den sistnämnda hänvisade visserligen Rydbeck med eftertryck till västpartiet, i dessa sekundära, kraftfulla utformning med tvenne flanktorn.[30] Men redan Anjou senaredaterade denna byggnadsdel och därefter har, som ovan relaterats, ett allt bredare jämförelsematerial kunnat åberopas för en datering av detta kompartiment till tiden efter 1100-talets mitt. Möjligheten av en äldre kyrka på platsen framstår därmed som en nyckelfråga vid en undersökning av Dalby kyrkas grundläggning och äldsta byggnadskronologi.

Basilikans föregångare

Vid restaureringen 1936 fann Blomqvist bl.a., att dörren i norra väggen till kyrkans läktarrum hade en rak betäckning, lagd med ekplankor. Den innersta av dessa var ända till 50 cm bred, 6–7 cm tjock och hade i vardera kanten en 6 cm djup not. Konservator H. Erlandsson antog, att plankan före en anpassning till inmurning varit konvex på ena sidan, svarande mot utsidan i en ordinär resvirkesvägg. Även enligt Blomqvist hade plankan utan tvivel ursprungligen förfärdigats för en vägg i stavkonstruktion. Med stöd härav antydde han senare möjligheten, att det funnits en tidig stavkyrka i Dalby. Sin sekundära funktion som överliggare till läktardörren antogs fragmentet ha erhållit i samband med valvslagningen på 1200-talet. [31] Den tämligen obetydliga resten är fint arbetad, med rundbottnade notar. Den ger däremot ej underlag för någon säker konstruktion av den trävägg, som den ursprungligen otvivelaktigt ingått i. Att fragmentet tillhört en tidig stavkyrka på platsen kan väl svårligen uteslutas, men det bör ändå framhållas, att några gravar av tidig karaktär aldrig registrerats i området. Det må invägas, att även profanhus i resvirke redan från omkring 1050 påträffats i det närliggande Lund.[32] Här har man bl.a. även grävt upp halvmeterbreda skiftesverksstolpar med likartade notar. Då man numera även kunnat spåra träbyggnader med representativa funktioner i Dalby, synes en alternativ förklaring till stavkyrka därför rimligen kunna vara, att ett stycke rivningsvirke från en sen del av den successiva ombyggnaden till stenlängor här kommit till ny användning. Frågan om en eventuell stavkyrka i Dalby synes i brist på empiriskt underlag tillsvidare få bero. Här skall fortsättningsvis den eventuella förekomsten av en tidigare stenkyrka på platsen undersökas.

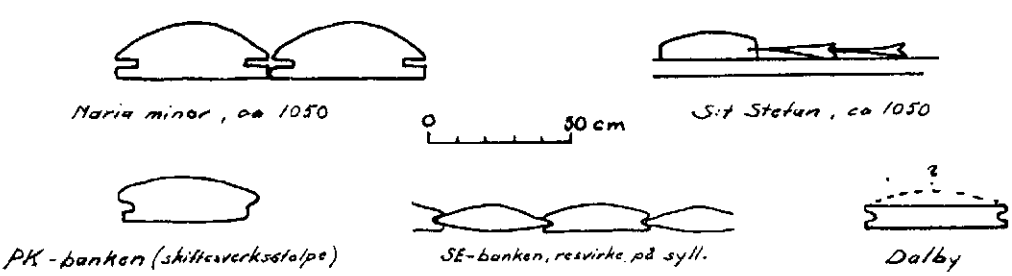

Den s.k. dalbyplankan, jämförd med genomskärningar av resvirkeselement från 1000-talets Lund.

Vid de byggnadsarkeologiska undersökningarna 1919 upptogs bl.a. ett 6 m långt och drygt 2 m brett schakt i långhusets golv, invid nuvarande västväggens södra del. Enligt nivåangivelserna påträffades här vid −58 cm (kalkgolvet referensnivå) ett fragmentariskt grundmursparti, som sedan nådde ända till −146 cm i djup.[33] Har här möjligen varit ett podium, eller en läktare, invid den ursprungligen en arkad västligare belägna gaveln, eller måhända en substruktion till det senare ombyggda västpartiet? Av uppmätningen kan emellertid utläsas, att det närmast rört sig om ett stycke gjutmurad grund i skalmursteknik, med en bredd på ca 130 cm. Man frågar sig därefter snarare, om det möjligen kan röra sig om en tillfällig rest från en äldre stenkyrka på platsen, och då i första hand från dess västgavel. Gives måhända ytterligare spår?

Om ett schakt kring arkadpelarna skrev Anjou: »Vid grävningarna blottades en gemensam, längsgående grundmur under södra arkadpelarna. Den är med ett brukslager avjämnad i höjd med underkanten av pelarnas sockelplattor, d.v.s. den nu nämnda grundnivån. Men ovan avjämningen finns ännu ett skift stenar av samma storlek, material och behandling som byggnadsstenen i den äldsta kyrkans murverk. Detta synes tala mot det läge av den äldsta golvnivån, som här angivits, men så är icke fallet. Stenskiftet kan ha varit murat ovan golvet, men varje avtäckning av detsamma skulle då även ha dolt arkadpelarnas socklar. Då dessa företer starka spår av nötning, vill man hellre antaga, att det översta skiftet och dess avtäckning tillkommit under en senare byggnadsperiod, sannolikt vid valvpilastrarnas uppförande».[34]

Det är vanskligt att utan självsyn ta ställning till Anjous uppfattning. Enligt denne representeras den ursprungliga golvnivån av ett ca 4 cm tjockt brukslager med skärv, vilket återfanns på en yta invid den norra triumfbågpelarens östra sida.[35] Denna nivå svarade mot själva grundmurens ovansida. Man må dock märka, att Anjou även räknar med en avtäckning. Detta svarar mot att den ovannämnda nötningen, så långt man vågar döma av ett foto av pelaren med nischkolonnen, endast drabbat den undre sockelplattans ovansida och kant. Detta skulle kunna svara mot en sprunglig golvyta på den i Blomqvists uppmätning streckmarkerade nivån.[36] Om det beskrivna murskiftet vid golvavtäckningen lämnats fritt, tillhörande själva ytans mönster, blir nivåförhållandena rimliga. Tillsammans med vittnesbördet om »samma storlek, material och behandling» talar detta för skiftets samtidighet med grundmuren. Och därmed inställer sig frågan: Rör det sig om lämningar av en äldre, enskeppig stenkyrka, vars högmurar tidigt nedbrutits, förutom ett nedersta skift, och har dess grundmurar därefter, såsom vid domkyrkan i Roskilde, fått utgöra sträckmur under den efterföljande basilikans arkadpelare?[37]

Bortom basilikans triumfbåge påträffades slutligen två parallella, östgående stenstråk. Det södra bestod enligt Anjou av »en djupt liggande stensättning av små runda stenar.»[38] Det mötte enligt planen på ett djup av 85–90 cm. Det norra låg på en botten ca 85 cm under kalkgolvet. Stenarnas form och inbördes läge antyder en fasadbildning åt norr.

Med untantag av den ovan refererade diskussionen kring murskiftet i södra arkaderna föreligger veterligen inga förklaringsförsök i fråga om de här nämnda inslagen i lämningarna vid Dalby kyrka.

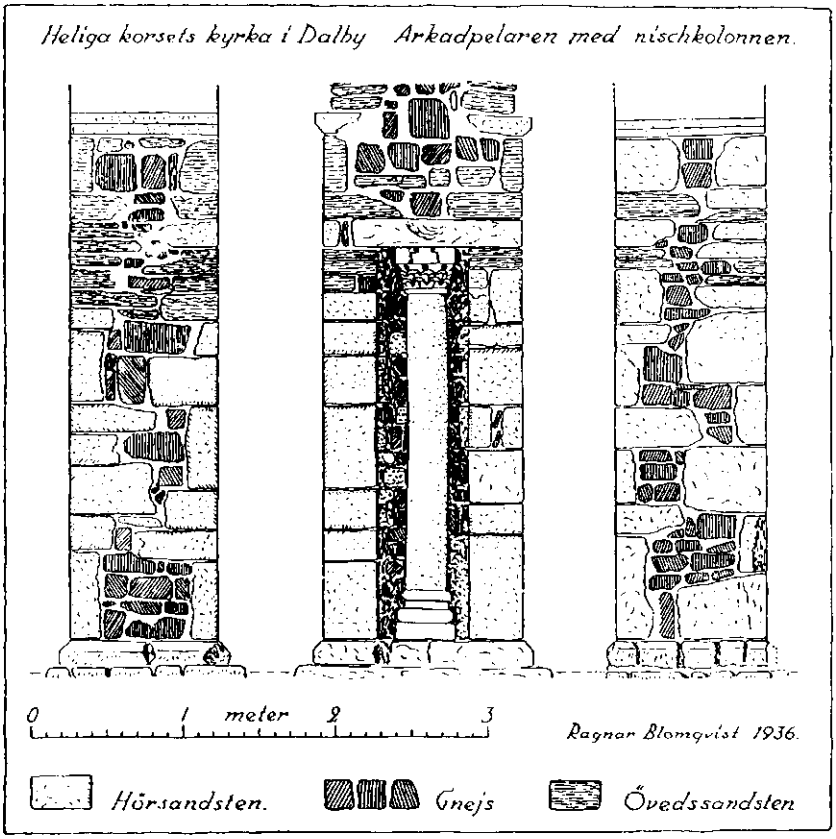

Om man gör det rimliga antagandet, att de båda östligaste stråken svarat mot murar kring ett litet rum av kvadratisk plan och därefter förbinder yttersidorna i de fyra lämningarna kring en mittaxel, erhålles en planbild av en ålderdomlig kyrkobyggnadstyp, vars yttre längd är 29,6 m, d.v.s. exakt 100 romerska fot. Skeppets bredd torde redan invändigt ha varit 30 fot, det avsevärt smalare utsprånget åt öster endast hälften. Trots alla osäkerhetsmoment synes därmed underlaget tillräckligt för rekonstruktion av en enskeppig föregångare i sten till basilikan, där de regelmässiga, långsmala proportionerna och det lilla sanctuariet närmast svarar mot ett ålderdomligt planschema av anglosaxiskt ursprung.[39]

Som ett närliggande jämförelseobjekt till den här påvisade dalbykyrkan kan man åberopa den av Cinthio rekonstruerade, enskeppiga föregångaren till Lunds domkyrka, varav trenne gjutmurade grundpartier jämte ett mindre högmursparti påträffats vid skilda undersökningar 1953–60 i norra hälften av den nuvarande katedralens långhus.[40] Proportionssystemet är motsvarigt, bortsett från att långmurarna i Dalby lagts utanför breddmåttet, en vanlig variation i planhänseende.[41] Dessutom mätte Lundakyrkan genom en tillämpning av den längre, grekiska foten ända till 33 m. Den har nu av Cinthio daterats till Sven Estridsens tid.[42]

Att vi här funnit en kyrka, samtida

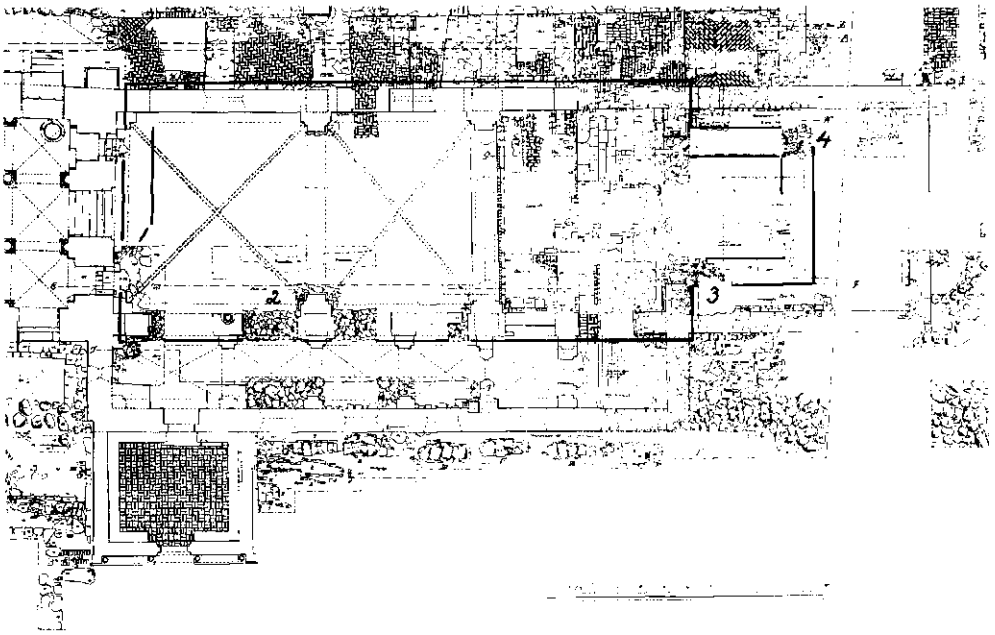

Försök till rekonstruktion av dalbybasilikans föregångare på grundval av lämningar, framgrävda 1919. Siffrorna 1–4 hänför sig till de i texten åberopade grundmursresterna.

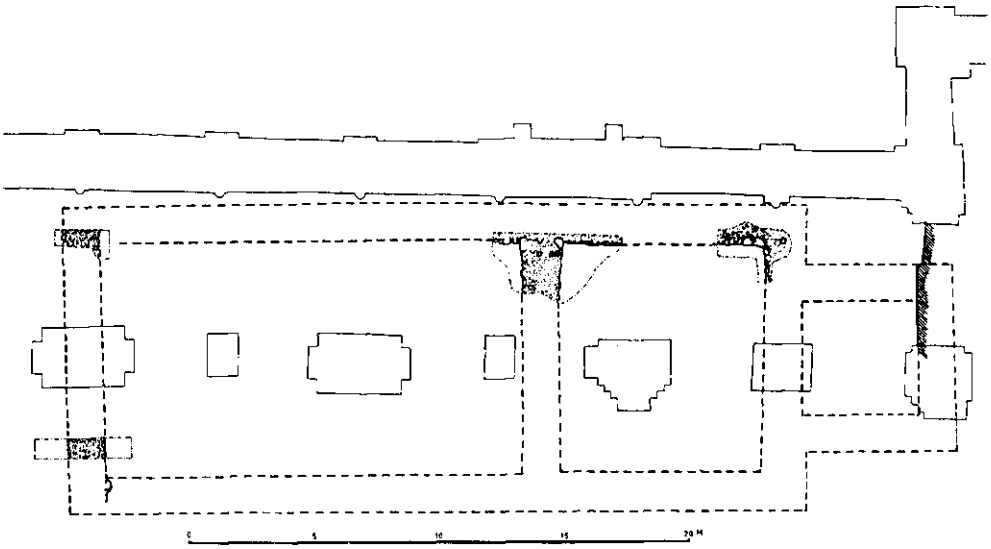

Den enskeppiga föregångaren till Lunds domkyrka, rekonstruerad av E. Cinthio på grundval av fyra grundmurspartier och ett högmursparti (efter Cinthio 1961, s. 83).

med gårdsbildningens äldsta skikt med en påvisbar trähall, torde vara ställt utom tvivel. Därmed ökar även sannolikheten för att konung Harald Hein (1076–1081) varit notisens underförstådde »secundus», vilken i egenskap av basilikans fundator och grundläggare fått sin grav i Dalby och dessförinnan även hunnit börja ersätta trähallen med magnifika, murade hus på den berömda platsen. *Såsom den förste vid Dalby kyrka bör däremot Sven Estridsen ha uppfört den ovan påvisade, enskeppiga föregångaren, efter ett närmast anglosaxiskt planmönster.* Därmed återstår endast att försöka relatera denna »helgonfaderns» insats till ett historiskt sammanhang.

Historiskt sammanhang

Att den av ärkebiskop Adalbert ordinerade Egino skulle ha befattat sig med tillkomsten av den anglosaxiskt präglade stenkyrkan i Dalby förefaller helt osannolikt. Gårdsanläggningen i sitt äldsta skick torde redan ha stått färdig, när denne kyrkoman kom till städes. Enligt ett vanligt tolkningsmönster kunde det väl däremot vara frestande att betrakta själva kyrkan såsom en avläggare till lundaminstern, S:t Laurentius, där en kyrklig cesur redan omkring 1050 kunnat påvisas med ett allt bredare arkeologiskt underlag.[43] Därmed skulle emellertid den inledande frågeställningen om »dubbeletableringen» Lund-Dalby komma att förbli obesvarad, såvida man inte nöjer sig med att hänvisa till kungahushållets med ekonomisk nödvändighet ambulerande tillvaro mellan insamlade förråd på olika håll i riket, där dalbygodset tidigt kan tänkas ha varit rätt betydande. En annan möjlighet vore väl att Sven Estridsen vid den sockenindelning, som utifrån arkeologiska rön beräknas ha inletts omkring 1050, på ett för stormännen förebildligt sätt byggt en ståtlig helgedom i sin »egen» socken, Dalby.[44] Ytterligare en drivkraft skulle kunna ha varit den unge konungens ambitioner att med ett antal anläggningar vinna anseende i mera internationella sammanhang. Slutligen kan det väl tänkas, att rikskungamaktens anspråk på våldsmonopol inte varit helt obestritt. Även om herremännen i Lund vid denna tid formellt säkert tillhört hirden, bör de i rollen som gäldkrävare ha förmått ackumulera även egna rikedomar, inte minst genom den varuförädling, som deras hantverkare enligt de arkeologiska vittnesbörden svarade för.[45] Som personifiering av den från Jellinge och nu snarare Roskilde utgående makten har måhända den unge fursten inte setts enbart med blida ögon. Det kan därför ha varit klok politik av Sven Estridsen att tillskapa en mera fristående refug för sin kontroll av dessa lokala potentater. Från den synpunkten skulle Dalby kunna ha valts med strategisk omsorg, avspeglande aktörens kamp mot de samtida strukturmakterna. Frågan är bara om sådana hänsyn varit tillräckliga drivkrafter för den ambitiösa uppläggningen. I stället för att spinna vidare på dessa uppslag, skall jag nu slutligen söka bredda det empiriska underlaget för diskussionen genom att relatera rönen till vår kännedom om den tidigare delen av Sven Estridsens biografi, väl utredd genom E. Arups pionjärarbete och S. Bolins kritiska revisioner.[46]

Sven Estridsen föddes omkring 1020. Han var son till Knut den stores syster Estrid och den anglosaxiske stormannen Wulfsige Spraclingsøn. Denne skall under en kort period av 1020-talet ha varit jarl i Skåne. En tidigare uppfattning om

Estrid som Skånsk godsinnehavarinna har däremot kunnat vederläggas.[47] I anslutning till skildringen av Knuts dråp på jarlen i Roskilde 1027 omnämner roskildekrönikan hur Estrid på platsen för träkyrkan uppförde en helgedom av sten och doterade den på många sätt:

ecclesiamque lapideam in loco lignee construxit quam multis modis ditauit.[48]

Under lämningar av arkadpelarna till biskop Svend Normands 1075 påbörjade pelarbasilika har man också funnit murrester på uppemot 110 m:s höjd, vilka ansetts ge underlag för rekonstruktion av en äldre, enskeppig kyrka på platsen, svarande mot beläggen om Estrids kyrka.[49] Då spår av förtagningar i det sydligare av de båda murstråken synes antyda läget av tvärgående murar, öppnas en intressant möjlighet till rekonstruktion av ett planschema med rumsproportionerna 20, 30 och 50, eller i allt 100 enheter, här som i Dalby med tillämpning av den romerska foten (29,57 cm). I sin avhandling om lundadomen har redan Cinthio antytt denna möjlighet.[50] Med viss reservation för roskildetraditionens uppgifter om händelser, vilka timat drygt ett sekel tidigare, förefaller sålunda den anglosaxiskt präglade planen, i form av den s.k. förstorade, enskeppiga kyrkan, redan ca 1030, under Nordsjömonarkiens glansperiod, ha kommit att introduceras i Roskilde, den plats, som redan av den samtide Thietmar (ca 1015), och därefter även av Adam (ca 1075), benämnes »danernas konungasäte».[51]

Otvivelaktigt har Estrids Roskildekyrka varit pionjären inom den danska stenbyggnadskonsten. Här i Roskilde möter sålunda en mot Dalby nära svarande kyrkobyggnad, som dessutom haft en direkt, personlig anknytning till Sven Estridsen, vilken som 10-åring kan förmodas ha deltagit i dess invigning. När det sedan gäller Dalby, torde uppmärksamheten i första hand få riktas mot den unge furstens första framträdande på den storpolitiska arenan, d.v.s. omkring 1040.

För Nordens politiska historia på 1040-talet föreligger det ej någon samlad, historisk analys av det svårtolkade, samtida källstoffet, ej heller av den senare traditionen, bortsett från S. Bolins punktstudier över en rad textställen hos Adam av Bremen.[52] Snorres Heimskringla ger en detaljerad skildring av periodens krigiska förvecklingar, men den kompilationen är sen och partisk.[53] A. E. Christensen bygger sin framställning på ett försiktigt utnyttjande av samtida skaldekväden, jämförda med anglosaxisk krönika och med vad Adam har att meddela.[54] I anslutning till C. J. Beckers myntanalyser har man härtill att inväga de självständiga samtidsdokument, som de olika präglingarna utgör.[55]

Omkring 1040, då kung Hardeknut efter sin broder ärvt även England framträder Sven Estridsen, då han med en styrka är på väg till öriket. Som Knut den stores systerson har han kunnat göra arvsanspråk. Men Magnus Olavsen, som redan 1035 hyllats av stormännen i Norge, angriper under tiden Danmark. Hardeknut skall då ha satt Sven i spetsen för en stor flotta, men denne skall ha besegrats av Magnus och återvänt till England.[56] Där har unionskonungen Hardeknut dött (1042), och engelsmännen har valt halvbrodern Edvard till konung. Sven skall ha vänt åter till Danmark. Adam vittnar hur Magnus efter sina segrar över Sven härskade över både Danmark och Norge. Ärkebiskop Alebrand (–1043) med följe skall ha förhandlat med Magnus i Slesvig. Venderna skall ha ryckt fram mot Ribe

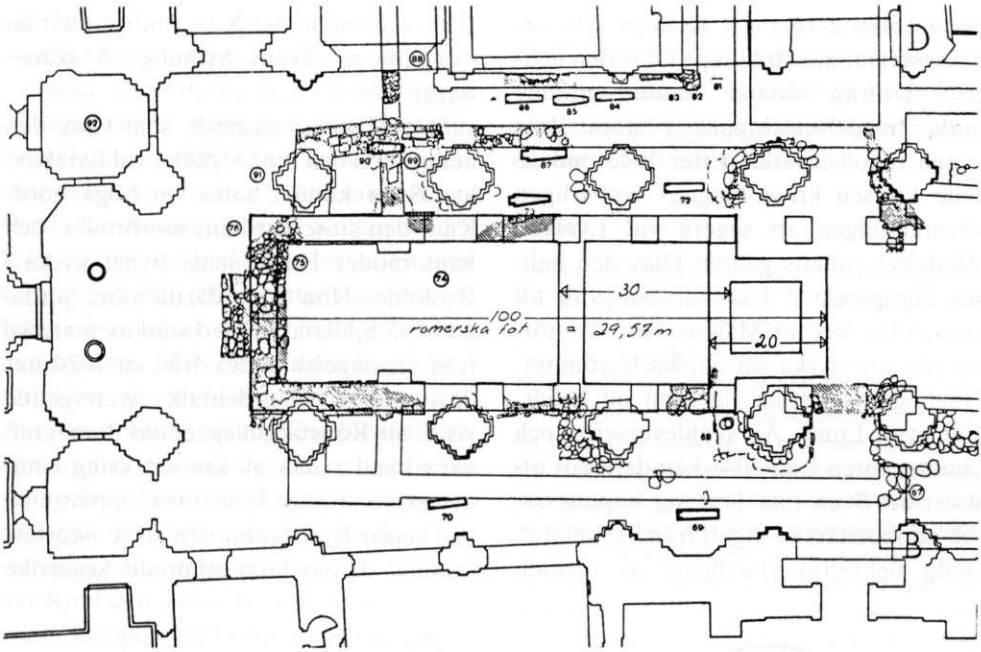

Försök till rekonstruktion av den äldsta stenkyrkan i Roskilde på grundval av lämningarna och ett samtida, anglosaxiskt planschema.

men besegrats av Magnus vid Hedeby (1043).[57] Enligt skaldekväderna skall Sven vid detta tillfälle ha kämpat vid Magnus sida.[58] Det kan i sin mån styrka den senare Knytlingasagans uppgift att Magnus givit Sven jarltiteln.[59] Denne bör därmed ha svarat för en del av hären. Senare skall dock Sven, med stöd av kung Anund i Sverige och jarlen Tove, ha lyckats fördriva Magnus från Danmark. Denne skall ha omkommit, då han på nytt tog upp kampen (1047).[60]

Uppfattningen att Magnus haft sitt främsta stöd i Jylland, medan Svens motstånd, med stöd av Sverige, skall ha utgått från Skåne, styrkes sålunda av samtida eller nära samtida källor. Tjodulf skaldar:

> Snart skåningars herre
> smutsbestänkt bar nacken;
> under är om Lunds enhärskare
> den ålderstolte, stånd håller.[61]

Ovanstående uppfattning om förloppet har i de samtida präglingarna en historiskt särskilt värdefull kontrollmöjlighet. Myntet i Lund reorganiseras i Hardeknuts sista år. Ett för denne konung präglat lundamynt efterbildar ett mynt för Basilios II och Konstantin VIII, med bilder av de båda samtidigt regerande kejsarna i Bysans. I nästa lundagrupp möter Magnus' namn på framsidan, ofta med tillägget »rex», d.v.s. konung. Därefter följer en ny serie, med oläslig framsida. Denna grupp avlöses i sin tur av en helt ny typ av bilder, med bysantiniserande prägel. Utifrån seriernas inbördes storlek har Becker därmed kunnat sluta, att Magnus har försvunnit från lundamyntet redan 1044, varefter Sven Estridsens helt nya typ följer 1046.

Sven kallar sig »REX S», med hänsyn till myntorten Lund snarast att utläsa som »konung av Skåne».[62] Under samma

period slås däremot i Hedeby s.k. erinringsmynt, med bilder på Olav den helige.[63] Utifrån sådana »samtidsvittnen» torde händelseförloppet i stora drag kunna rekonstrueras. Efter 1043 omhuldade kretsen kring Magnus synbarligen föreställningen att segern vid Lyrskov (Hedeby) vunnits genom Olav den heliges ingripande.[64] Utan arvsanspråk till kronan har det för Magnus varit av största vikt att styrka sin härskarlegitimitet. Präglingarna vittnar, att han nu behärskat även Lund. Av skaldeverserna och Lundamynten från 1044 kan däremot utläsas, att Sven inte låtit sig imponeras, och att motståndet utgått från Skåneland. Detta bekräftas ytterligare av mynten 1046, där titeln »REX S» rimligen bör ha föregåtts av Svens hyllning på skånetinget.

Mot Magnus' anspråk, som Olav den heliges son och med »lykke» vid Lyrskov, har Sven kunnat sätta sin höga börd. Knut den store var hans morbroder, och hans moder Estrid hade byggt kyrka i Roskilde. Hon ägde därtill stora jordagods på Själland.[65] Med stöd av material från en engelsk codex från ca 1020 har dessutom C. Nordenfalk övertygande visat, att Konstantinlegendens ikonografi varit känd redan av kretsen kring Knut den store. Enligt bysantinsk uppfattning var kejsar Konstantin den store »korsets riddare, den av Gud utkorade, segerrike

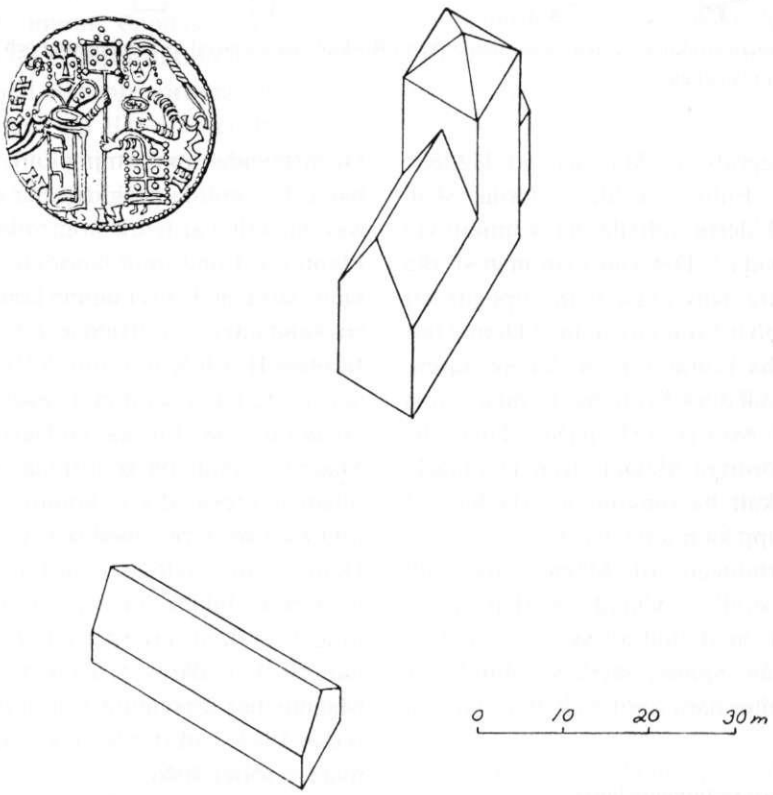

Försök till schematisk rekonstruktion av den äldsta dalbyanläggningen, möjligen uppförd av Sven Estridsen vid 1040-talets början. Överst t.v. mynt, slaget i Lund för Sven såsom »REX S» år 1046.

kämpen för den kristna tron.»[66] Det s.k. Gunhildskorset, tillverkat för Svens dotter Gunhild, anger därtill med sin inskription att ägarinnans dopnamn varit Helena, otvivelaktigt efter Konstantins moder, som enligt traditionen i Jerusalem återfunnit Kristi sanna kors.[67] Kulten av det heliga korset synes sålunda ha varit intimt förknippad med jellingeättens anspråk på härskarlegitimitet. På det mynt, där Sven uppges som »REX S», har den högra kejsarbilden genom den välsignande handens omvandling till hårfläta blivit till en kvinnobild. Antagandet om en parallellisering Sven-Estrid med Konstantin-Helena ligger ytterligt nära. Därför kan det slutligen vara lockande att föreställa sig, hur Knut den stores unge systerson redan under kampen om Danmarks krona kommit att sätta sitt korsbanér på den framskjutande höjden vid Dalby, beläget som en refug vid det gamla, topografiskt betingade färdstråket från Öresund inåt landet. Liksom Magnus med framgång anknutit till Olavskulten vid Hedeby, kan Sven med en reslig stenkyrka i Sydskåne ha givit särskilt eftertryck åt sina anspråk. Det kan ha varit fråga om Dalby kyrkas grundläggning i krisåren 1043–45, medan Lund ännu tvekade. Det synes ej osannolikt att Dalby, åtminstone temporärt, upphöjts till rangen av »danernas konungasäte» och därmed kommit att svara mot Ailnoths »locus celebris».

Åtskilligt hann tima under Sven Estridsens mångskiftande år som ledande gestalt i Danariket vid övergången till medeltiden, och det skall inte uteslutas, att grundläggningen av Dalby kyrka mera övertygande kan komma att knytas till ett något senare sammanhang. Ovanstående må ses som ett första förklaringsförsök, med anledning av de i lämningarna påträffade spåren av den enskeppiga stenkyrkan. Vad som sen drivit sonen Harald (1076–1081) till än större planer för den berömda platsen, och slutligen hur västpartiets ombyggnad kommit in i bilden, därom vid ett annat tillfälle.

Noter

[1] Adam av Bremen, Historien om Hamburgstiftet och dess biskopar, sv. övers. fr. latinet av E. Svenberg, Sthlm 1984, ss. 113, 137 och 145.

[2] A.a., ss. 201 och 208.

[3] Underlaget för dessa biskopars kronologi har varit livligt omdiskuterat och aktualiserades åter, då det uppgrävda förflutna på 1970-talet indikerar en omfattande kyrklig nyorganisation med sockenindelning i Lund redan omkring 1050. Man refererade till Saxo och fann åter stöd för teorin om en stiftsreform redan vid 1000-talets mitt. Men Saxo är en sen och osäker källa. Dateringen till 1060 (L. Weibull, HTS 1914, s. 116) synes numera, i varje fall för Jyllands del, säkerställd genom att en av de vid nyindelningen invigda biskoparna, Albrekt av Vendsyssel, ännu 1059 är dokumenterad som prost i Bremen (A. E. Christensen, DH 1, 1977, s. 75).

Vad kan man då med ledning av den samtida Adam sluta för Östdanmarks del? Enligt IV, 8 skall biskoparna på Själland hittills ha förestått kyrkorna i båda landskapen (utrasque ecclesias). Men sedan biskop Avoco nyss dött, skall kung Sven ha företagit nyindelningen. Egino uppges sedan ha gått ur tiden samma år som ärkebiskop Adalbert, d.v.s. 1072, »efter tolv år i sacerdotiet» (itaque duodecim annis in sacerdotio), Adam IV, 9. Men i Adalberts brev till den nye roskildebiskopen, Vilhelm (snarare vid den planerade slesvigsynoden 1069 än vid englandstågen 1066) omtalas Egino ännu som »Dalbogiensis episcopus» (Adam IV, brevavskrift E, s. 201). I varje fall synes de tolv åren ha omfattat även dalbytiden, varför nyindelningen kan antas ha ägt rum 1060.

Detta hindrar inte att Henrik, med stöd av bl.a. de arkeologiska vittnesbörden, kan antas ha kommit till Lund redan omkring 1050.

[4] Adam IV, 9.

[5] Necrologium Lundense, ed. L. Weibull, Lund 1923, s. LXII, not 1.

[6] Ibid, s. 69.

[7] Vitae Sanctorum Danorum, ed. M. Cl. Gertz, 1908–12, s. 91 (Ailnoth): »locus eum celebris, qui Vallis uilla (id est: Dalbuij Danica lingua) dicitur, future resurectioni reseruandam excepit; ibid, s. 65

(Passio): »ecclesias uel congregationes sanctorum frequentans sedulo corde oreque reverenti, uotis muneribusque pretiosis eas ditavit atque honorauit» (=besöker ofta kyrkor och heliga mäns samfund samt riktar och hedrar dessa värdefulla gåvor). Passio fortsätter sen: »sicut Roschelde, Dalboi, Lunde . . .», ett individuellt drag, som även av källkritiken räknats till »det historiskt värdefulla» (C. Weibull, Saxo, HTS, bd 6, 1915, s. 83).

[8] S. Anjou, Heliga Korsets kyrka i Dalby samt de äldsta kyrkorna i Lund, Roskilde och Odense. Diss. Gbg 1930.

[9] Ibid, s. 193 ff.

[10] R. Blomqvist, Iakttagelser i Dalby kyrka under restaureringen 1936, Tidskrift för Konstvetenskap 19, h. 4, 1936.

[11] Medd. fr. LUHM, 1940–41, s. 64 f.

[12] E. Cinthio, Remains of the Cloister of the Monastery of Dalby. Medd. fr. LUHM 1947; Densamme, Kungapalatset i Dalby, Ale 1966, 3; Densamme, Kyrkorum och föreställningsvärld – Lundakyrkorna som tidsspeglar, Lund 1979, s. 125.

[13] K. Andersson, Den vendiska keramiken från Dalby. Otryckt lic-avhandlig i medeltidsarkeologi vid Lunds universitet, 1971; Densamma: Handledning vid byggnadsarkeologisk undersökning, Uppsala 1981, ss. 37–46.

[14] E. Cinthio, Dalby kungsgård, Medeltidsarkeologin som historisk vetenskap, KVHAA:s årsbok 1983, s. 92.

[15] Ibid, s. 98

[16] Ibid, s. 93.

[17] L. Wallin, Kvarteret Kloster i Dalby. Medeltida och eftermedeltida byggnadslämningar. Raä Rapport UV 1985: 15, s. 21.

[18] H. Krins, Die frühen Steinkirchen Dänemarks, Diss. Hamburg 1968, s. 27 ff.

[19] A. Tuulse, Der Kirchturm in Skandinavien als Symbol und Wehrbau, Acta Visbyensia 3, Gbg 1969, s. 176 f.; Densamme, Romansk konst i Norden, Sthlm 1968, s. 81.

[20] R. Holmberg, Den skånska Öresundskustens medeltid. Diss. Acta Archaeologica Lundesia, Series in 8 o, Nr 11, Lund 1977, s. 61.

[21] E. Cinthio, a.a. 1983, s. 89 ff.

[22] Se not 6.

[23] C. Breengaard, Muren om Israels hus, Diss, Khmn 1982, s. 47: »Som allerede Weibull konstaterede, er Memoriale Fratrums notis om Sven ikke indført ved anlægget, men først i årene efter [– – –]. Den eneste rimelige forklaring på dette forhold er formodentlig, at Ricwal-nekrologiet endnu i nogle år efter 1123 har været i brug, og at man har haft planer om en ændring af omtalen af Sven ved overgangen til Memoriale Fratrum.»

Uppläggningen av nekrologiet hänföres av L. Weibull (Necrl s. XI.VII, Scandia I, s. 87) till tiden för kryptkyrkans invigning 1123.

[24] art Hildesheim, Gyldendals lexikon.

[25] K. Andersson, a.a. 1971; M. Forsström, Keramik från Visby, En modell för databehandling av arkeologiskt fyndmaterial från medeltiden. Acta archaeologica Lundensia, Series in 8 o Minore N o 5, Lund 1979, s. 66.

[26] E. Cinthio, a.a. 1983, s. 93.

[27] L. Weibull, a.a.

[28] Ibid, s. 20 f.

[29] Ibid, s. 21.

[30] O. Rydbeck, De äldsta stenkyrkorna i Sydskandinavien, en granskning (anmälan av bl.a. S. Anjous avhandling om Dalby) Tidskr. för konstvetenskap årg 15, 1932, s. 55: »Notisen i Nekrologiet står fortfarande som det orubbliga vittnesbördet om att Sven Estridsens kyrka vid tiden omkr. 1130 tillbyggdes med den ännu bevarade förhallen».

[31] H. Erlandssons samlingar i Lundarummet, Stadsbibl., Lund; R. Blomqvist, a.a., s. 132; Densamme, Thulegrävningen 1961, Archaeologica Lundensia II, Lund 1963, s. 40 f.

[32] T. Nilsson, Hus och huskonstruktioner, Uppgrävt förflutet för PK-Banken i Lund, Archaeologica Lundensia VII, 1976, s. 41 ff.

[33] Plan av utgrävningen 1919, Anjou, a.a. 1930, s. 34 f.

[34] Ibid, s. 33.

[35] Ibid, s. 33.

[36] Nämnda foto återges hos R. Blomqvist, a.a. 1936, s. 127.

[37] C. G. Schultz, Roskilde Domkirke, Danmarks Kirker III, ed. Nationalmuseum, red. E. Moltke-E. Møller, 3 Bd, MCMLI, s. 1284 och fig. 4.

[38] A. Anjou, a.a. 1930, s. 45. Enligt Anjou har stensättningen ifråga, liksom angränsande parti av södra kormurens innervägg, blivit illa åtgången vid någon sentida gravgrävning.

[39] E. Cinthio, Lunds domkyrka under romansk tid, Diss. Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8 o, No 1, Lund 1957, s. 29 ff.

[40] E. Cinthio, The 11th Century Cathedral Church in Lund. Medd. från LUHM 1953; Densamme, a.a. 1957; Densamme, The oldest Bishop Churches in Lund and Antiquarian Observations in connection with the Restoration of Lund Cathedral, Medd. från LUHM 1960, s. 76 ff. och fig. 2–7; E. Thun, Finds from Lund Cathedral, Medd. från LUHM 1961, s. 207 ff.

[41] B. Almgren, art. Kyrkorummet, KLNM X, sp. 715.

[42] E. Cinthio, Lunds domkyrkas förhistoria, S:t Laurentiuspatrociniet och Knut den heliges kyrka än en gång, Ale 3, 1990, s. 1 ff.

[43] A. Andrén, Lund, Medeltidsstaden 26, Raä och SHM Rapport, Gbg 1980, s. 67 f.

[44] Densamme, Medeltidsstaden 56, Raä och SHM Rapport, Gbg 1984, s. 54 f.

[45] Bebyggelsen i det äldsta Lund har enligt de arkeologiska vittnesbörden närmast varit grupperad kring stormansgårdar. Handeln och hantverket har varit sekundära i förhållande till det agrara överskott, som samlades i staden. Hantverket utövades snarast under ofria eller halvfria termer, där t.ex. ett herravälde över hantverkaren kunnat innebära leveranstvång av hantverksprodukter. Före omkr. 1050 har det dock endast rört sig om spridda och sporadiska aktiviteter. Den genetiska modellen betraktar kungamakten såsom en primär faktor i förklaringen till stadens framväxt. E. Cinthio, Köping och stad i det medeltida Skåne, Ale nr 1, 1975; A. Christophersen, Den urbane varuproduktionens oppkomst og betydning for den tidigmiddelalderske byutviklingen, Bebyggelsehistorisk tidskrift nr 3, 1982, s. 104 f.; A. Andrén, Den urbana scenen, Städer och samhälle i det medeltida Danmark, Diss, Malmö 1985, s. 72 ff.

[46] E. Arup, Kong Svend 2.s Biografi, Scandia Bd IV, 1931, s. 63 ff; S. Bolin, Kring mäster Adams text, Scandia V, 1932, s. 214 ff.

[47] C. A. Christensen, Roskildekirkens jordegods før år 1200, DHT, bd 80. Khmn 1980, s. 29 ff.

[48] Chronicon Roskildense, Scriptores Minores Historiae Danicae Medii Aevi, ed. M. Cl. Gertz, 1917–20, I,21.

[49] C. G. Schultz, a.a. 1951, s. 12.

[50] E. Cinthio, a.a. 1957, s. 37.

[51] Thietmari Merseburgensis episcopi Chronicon. MGH, SRG Nova scr. 9, Berlin 1935, kap. I; Adam IV, 5.

[52] S. Bolin, a.a. 1932, s. 214 ff.

[53] S. Sturleson, Konungasagor. ed. H. Hildebrand, 2:a uppl. Sthlm 1889.

[54] A. E. Christensen, Danmarks historie, Bd 1, Khmn 1978, s. 218 ff.

[55] C. J. Becker, Magnus den godes Hedbymønter. De første danske erindringsmønter, Nordisk Numismatisk Unions medlemsblad Nr 3, 1983; Densamme, Danske mønter som historisk kildemateriale i 1000-tallet. Festskrift til Olaf Olsen på 60-årsdagen den 7 juni 1988, Khmn 1988, s. 123 ff.

[56] Adam II, 75, 77. Arup ansåg, att Sven för Adam överdrivit sin politiska betydelse genom att påstå, att han kommit till England redan omkring 1040 och »at Hardeknud straks gjorde Sven til storadmiral for den danske flaade» mot Magnus. Mot detta ställer Arup »den danske tradition» i Roskildekrönikan, att Magnus icke angrep förrän efter Hardeknuts död 1042. (Arup, a.a., s. 72). Som framhållits av P. H. Sawyer är där dock ingen tidsskillnad mellan Hardeknuts sista och Magnus' första mynt i Lund, varför det är sannolikt att »Magnus var igang med at tilrive sig magten i Danmark, mens Hardeknud endnu levde.» P. H. Sawyer, Da Danmark blev Danmark, övers. av M. Hvidt, Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie Bd 3, 700–1050, 1988, s. 283.

[57] Adam II, 75–78 och Scholion 56; Adam III, Scholion 61.

[58] A. E. Christensen, a.a., s. 219.

[59] Knytlinge Saga, oversat af J. P. Aegidius 1977, s. 37.

[60] Adam III, 12; Enligt Arup, a.a., s. 74, meddelar den samtida, anglosaxiska krönikan under 1046 eller 1047 om Magnus: »Og han slog da fulstændigt Svend og vandt landet . . .». Sawyer, a.a., s. 286, översätter samma ställe: »Og så fordrev Sven Magnus fra Danmark og indtog landet . . .». Om Sawyers uppfattning är den filologiskt hållbara, synes här, liksom ifråga om mynten (not 56), en samtida och oberoende källa styrka sanningshalten i de uppgifter, som Sven Estridsen meddelat Adam.

[61] S. Sturleson, a. ed., s. 494.

[62] C. J. Becker, a.a. 1988, s. 131: »Som omtalt ovenfor, kan man med mønterne som kilde fastslå, at det lykkes Svend at fordrive Magnus fra det rige Skåne ca 1046/47». Jfr not 60.

[63] Ibid, s. 129 f.

[64] C. J. Becker, a.a. 1983, s. 46.

[65] Jfr not 47.

[66] C. Nordenfalk, Konstantin den store i Skåne, Medd. från LUHM, KHVL årsberättelse 1943–44, s. 142.

[67] H. E. Nørregård-Nielsen, Dansk kunst 1983, s. 19. Korset dateras här till ca 1075, och av dess latinska inskription återges i översättning bl.a. följande: »Hvo der betragter mig skal bede til Kristus for kong Magnus Svends datter Helene, som havde ladet mig gøre til ihukommelse af Herrens lidelse».

Tryckerier som industriella etablissementer i Lund, II

Av Lars Olsson
Historiska institutionen, Lunds Universitet

I den första delen av denna studie, som publicerades i föregående nummer av Ale, presenterades Berlingska Boktryckeriet och Stilgjuteriet och dess anläggningar i Lund. Studien avslutas här med en presentation av Håkan Ohlssons Boktryckeri och sammanfattande synpunkter.

Håkan Ohlssons Boktryckeri

Näst efter det Berlingska Boktryckeriet är *Håkan Ohlssons Boktryckeri* i S:t Annegatan det mest kända. Tryckeriet startades 1864 av boktryckaren Håkan Ohlsson och var länge ett litet tryckeri, präglat av patriarkala förhållanden.[58] Ännu vid tiden för den arbetsstatistiska utredningen av landets tryckerier 1903 arbetade där endast nio typografer – själva såg en del av dem sig snarast som konstförvanter – och en faktor.[59] Kvinnor gjorde sig icke besvär. Det patriarkala tryckeriet var en manlig arbetsplats. Dessa män arbetade i samma byggnad, som tryckeriet inrymdes i från början.

De tio typograferna arbetade i två lokaler, ett sätteri om 14 m^2 och ett kombinerat sätteri och tryckeri om 82 m^2. Vi ser redan av detta att tryckeriet fortfarande var ett hantverk, där sättning och tryckning inrymdes i en och samma arbetslokal. Yrkesarbetarna, i varje fall en del av dem, fick säkerligen vara beredda att utföra båda arbetsuppgifterna. Arbetslokalerna var så små, att varje arbetare endast disponerade 14 m^3 luft i den ena och 35 i den andra. Ett särskilt magasin fanns dock på vinden. Däremot fanns det inga garderober för arbetarna att hänga sina kläder i, men, kunde man lite urskuldande upplysa de statliga utredarna om, »delvis förvaras kläderna i ett skåp i lokalen». Sådana var, kan man tycka, ett minimikrav. »Arbetskläderna på vårt tryckeri var förr i världen lång rock och skjorta med krage och slips. När man gick hem, tog man av rocken och tog på kavajen», mindes Oscar Olsson ännu på 1960-talet från sin tid på Håkan Ohlssons.[60]

Uppvärmningen av lokalerna skedde med en järnkamin, som eldades med stenkol och torv. »Eldningen skulle vi pojkar ombesörja . . . Kl 6 på morgonen började arbetet och då skulle det vara varmt annars blev det klagomål från konstförvanternas sida», berättade signaturen L G-r för Svensk Typograf-Tidnings läsare senare.[61] Särskilt framgångsrika var inte pojkarna med detta. För den arbetsstatistiska utredningen uppmättes vid arbetets början i februari månad 1904 blott 13 grader C tio cm från golvytan och 14 grader i brösthöjd. Till middagsrasten hade de dock fått upp temperaturen till 17 respektive 18 grader, och så varmt var det också, när det var dags att gå hem för dagen. Ventileringen skedde genom väggventiler i ytterväggarna.

Tak och väggar var även här limfärgade, och de målades vanligen om vartannat år, enligt vad man uppgav för den arbetsstatistiska utredningen. Golvet i tryckeriet var av cement, men i sätteriet fanns bara ett trägolv. Sopningen var också pojkarnas uppgift, enligt vad L G-r mindes efteråt. Det skedde, uppgavs till utredarna, «genom fuktning och sopning af golfvet samt genom vädring» två gånger i veckan. Kasterna rengjordes med putsbälg »ute i fria luften af arbetarna vid behof». Därutöver gjordes generalrengöring »minst en gång om året genom utrymning, vädring och skurning». Till skillnad mot det moderna Berlings hade man vid Håkan Ohlssons låtit anslå yrkesinspektionens cirkulär nr 8 – till vad nytta det nu gjorde i dessa lokaler. Några spottkoppar fanns där emellertid inte vid tiden för den arbetsstatistiska utredningen, så vi får väl anta att spottloskorna hamnade direkt på golvet. Det fanns heller inga toaletter, utan konstförvanterna var hänvisade till »sjelfverkande torfmullsklosetter å gården».

Det var säkerligen inte lätt att arbeta i de ohlssonska arbetslokalerna. Upplysningen skedde genom gas med auerbrännare samt med *en* fotogenlampa. Det kan ha varit i dessa Håkan Ohlssons »otidsenliga» lokaler, som sättaren Tage Andersson fick arbete så sent som 1916: »Jag fick mig en plats anvisad i ett mörkt och trångt rum med ett 10-tal gamla regaler och med ett par gamla otillgängliga 'krubbbitare', den ene av adlig börd, som närmaste arbetskamrater. Ännu tänker jag med fasa på de stora snusspottkopparna (som då uppenbarligen installerats, min anm.) mellan regalerna och särskilt på den som fanns i min gata, där jag diskret drog mig ifrån varje gång min 'spåne' gjorde ansatser till att begagna den. Den odör, som redan vid mitt första inträde i lokalen tydligt skönjdes, var obeskrivlig, uppblandad som den var med lukten av snus, fläsk och öl.»[62]

Det ohlssonska tryckeriet var således inte bara ett litet familjeföretag, baserat på hantverksarbete och på patriarkala förhållanden. De arbetslokaler och den arbetsmiljö, som boktryckarens lojala arbetare[63] arbetade i, var ännu i början av 1900-talet undermåliga, inte bara i ett efterhandsperspektiv utan i jämförelse med det berlingska etablissementet. Det insåg även boktryckare Ohlsson.

Kanske var det rentav den arbetsstatistiska utredningen av landets tryckerier, som fick boktryckare Ohlsson att fundera på att bygga om och modernisera sitt tryckeri. I varje fall inkom han redan den 12 april 1904 till byggnadsnämnden i Lund med en ansökan om att å fastigheten 33B–34A få »uppföra en verkstadsbyggnad för Tryckeri- och Sätterilokal med ett boningshus och ett kontorshus samt i källaren ett rum för gasmotor och värmepanna för varmvattenledning i öppna järnrör utan tryck». Samtidigt önskade han ändra om det gamla tryckeriet så att genomgången kunde göras från gården till trädgården genom kontoret och sätteriet »samt att klosetter inredes under denna genomgång».[64]

Byggnadsnämnden gav tillstånd till det nya tryckeriet under förutsättning att det färdigställdes inom två år. Man godkände ävenledes byggmästare G. Göransson som ansvarig för bygget.[65]

Förvisso underströk boktryckare Ohlsson de patriarkala relationerna vid tryckeriet genom att låta två av sina »konstförvanter» O. Nilsson och A. E. Seth bevittna sin namnteckning på ansökan. Men det var inget nytt hantverk han avsåg etablera utan en verkstadsbyggnad.

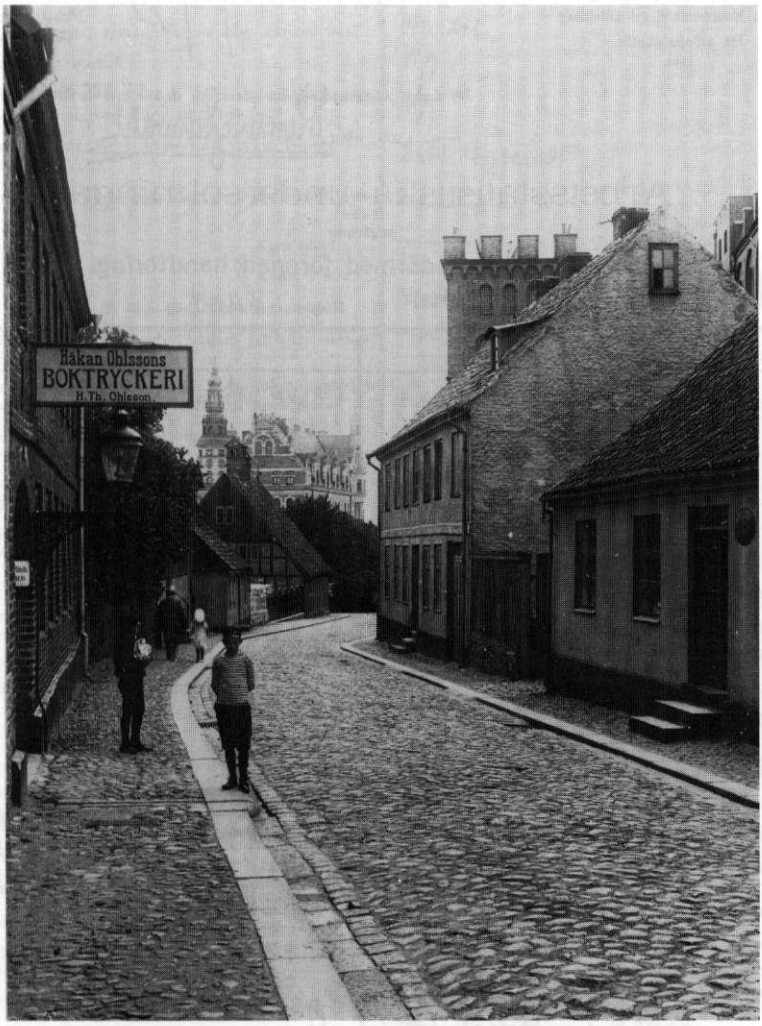

S:t Annegatan med Håkan Ohlssons Boktryckeri. Foto Per Bagge, troligen 1920-talet. Lunds Universitetsbibliotek.

Även det ohlssonska tryckeriet skulle omvandlas till ett industriellt etablissement.

Den nya byggnaden uppfördes i två våningar samt en mindre källare och en mindre vind. Vad dessa mindre utrymmen användes till framgår inte av befintligt källmaterial. Gasmotorn och värmepannan installerades nämligen i ett mindre rum på första våningen.[66] Utöver ytterligare ett mindre, ospecificerat rum, inrymdes, liksom på Berlings, det tungt utrustade tryckeriet på denna första våning. Själva tryckerilokalen var 22 m lång och 7 m bred. Det rörde sig även här om en stor öppen arbetslokal, vars tak bars upp av ytterväggarna och tre pelare i rad i salens mitt. Sätteriet på andra våningen var lika stort och likadant utformat som tryckeriet. På denna våning

Kungl. Kommerskollegii afdelning
för arbetsstatistik.
1903.

1 1 2

Frågeformulär B
(att besvaras af arbetare).

Till Kungl. Kommerskollegium återsändt den 17. DEC. 1903
af Clemming Landahl

Arbetsstatistiska undersökningar

angående

Tryckerier och därmed förenad handtering.

Håkan Ohlssons Tryckeri, belägen i Lund.

Frågor:	Svar:
1. Arbetarens namn?	August Emanuel Seth
födelseår?	1848.
födelseort?	Malmöhus län.
faders yrke?	Landtbrukare
civilstånd (ogift, gift, änkling, änka)? (Är eller har arbetaren varit gift, angifves året för äktenskapets ingående.)	ogift
2. Antal barn i lifvet?	—
Antal hemmavarande barn?	—
Huru många af de hemmavarande barnen försörja sig själfva helt och hållet?	
3. Har Ni åtnjutit undervisning vid teknisk läroanstalt? (hvilken och huru länge)?	dyl.
Har Ni åtnjutit undervisning vid allmänt läroverk (antal klasser)?	dyl.
4. Hvilken är Eder arbetsspecialitet?	Handsättning
Är Ni förman, yrkesarbetare eller lärling?	Yrkesarbetare
5. När började Ni arbeta i yrket?	År: 1864.
» » » » denna gång hos nuvarande arbetsgifvaren?	År: 1882.
Har Ni arbetat utomlands och i sådant fall inom hvilken yrkesgren, hvar samt under huru lång tid?	dyl.
6. Arbetstimmar (ordinarie) per vecka?	under vintern: 58, under sommaren: 54
Däraf nattarbete?	» » — , » » —
» söndagsarbete?	» » — , » » —
Arbetar Ni i skift och i sådant fall huru äro skiften anordnade?	dyl.
Har Ni under år 1902 arbetat på öfvertid och i sådant fall under huru många veckor samt huru många timmar per vecka?	dyl.
Har för Eder under någon del af år 1902 rådt arbetsbrist och i sådant fall huru länge?	dyl.
Veckoinkomst i genomsnitt*) under år 1902 vid oafbrutet arbete (utan bortovaro till följd af sjukdom eller annat hinder)?	Kr. 21.00

*) Inberäknadt det s. k. lokaltillägget och inkomst af öfvertidsarbete, där sådant förekommer.

Exempel på frågeformulär från Kommerskollegiums arbetsstatistiska undersökningar 1903.

7. Bor Ni i eget, arbetsgifvarens eller annans hus?	Annans.
Har Ni fri bostad?	Nej
Har Ni hyresbidrag utom det s. k. lokaltillägget (i sådant fall med huru stort belopp)?	Nej
Hvad betalar Ni i hyra (per vecka, månad eller kvartal)?	Inkl. kosthållet
Huru stor är Eder bostadslägenhet: Antal rum utom kök?	—
Eget kök?	—
Andel i kök?	—
Är ni inneboende (hos föräldrar eller andra)?	Hos mor.
Har Ni inneboende och i sådant fall huru många?	—
8. Har Ni under år 1902 haft andra inkomster än de ofvan angifna och i sådant fall huru stora?	Nej
Har Ni haft arbete i hemmet?	Nej
9. Har Ni vid bevärings mönstring befriats från militärtjänsten?	Nej
Lider Ni af kronisk sjukdom eller lyte och i sådant fall af hvilket slag?	Nej
Har Ni *behandlats* för tuberkulos?	Nej
Har Ni behandlats för sjukdom, förorsakad genom yrkets utöfvande och i sådant fall hvilken?	Nej
Har Ni under arbete drabbats af svårare olycksfall?	Nej
När och i hvilket arbete?	—
Lider Ni ännu däraf?	—
10. Medlem af sjuk-, begrafnings- eller andra understödskassor (hvilka)?	Nej
Medlem af fackförening (hvilken)?	Kr. Typografförbundet
Medlem af nykterhetsförening?	Nej
Är Ni lifförsäkrad och i sådant fall till hvilket belopp?	Nej
11. Har Ni deltagit i strejk?	Ja
När och hvar samt huru länge?	3 härstäder — i 14 dagar
Af hvilken orsak?	Lönefrågan.
Har Ni varit föremål för lock-out?	
När och hvar samt huru länge?	
Af hvilken orsak?	
12. Tillägg:	

fanns också ett kontor och ett extra litet rum.

Även Håkan Ohlssons Boktryckeri var med detta nybygge byggt enligt pelarbalk-konstruktionen. Familjeföretaget hade också, om än i mindre skala än Berlingska Stilgjuteri- och Boktryckeri Aktiebolaget, några år in på 1900-talet blivit ett industriellt etablissement i Lund.

Sammanfattning

Bokframställningen har gamla anor i Lund, inte minst tack vare stadens karaktär som universitetsstad. Från tiden för det industriella genombrottet i slutet av 1800-talet och fram mot vår egen tid har den grafiska industrin utvecklats från ett gammalt hantverk i liten skala till att bli en storindustri. Vid sekelskiftet 1900 kunde tryckeribranschen i Lund, liksom i hela landet, »uppvisa hela serien av övergångsformer från ett nästan rent hantverk till ett fullt utbildat kapitalistiskt företag», för att citera Eilif Sylwans undersökning av arbetsintensiteten i tryckeriindustrin i början av 1900-talet.[67] Den utredning av landets tryckerier, som Kungl Kommerskollegium genomförde åren 1902–1904, visade att det i Lund då fanns sex tryckerier. Jag har i den här uppsatsen redovisat utvecklingen från småhantverk till industriella anläggningar vid två av dem – de två, på sikt, mest framgångsrika, som 1945 skulle komma att fusioneras under ledning av det vid sekelskiftet minsta av dem.

Berlingska Stilgjuteri- och Boktryckeri Aktiebolaget var både äldst, och störst och vackrast som industriellt etablissement eller kapitalistiskt storföretag. Det var ett aktiebolag, hade icke-typografisk företagsledning och man hade där genomfört en långtgående arbetsdelning bland de 72 arbetarna, av vilka 13 var kvinnor. Redan före bolagsbildningen på 1880-talet hade företaget expanderat till ett industriellt etablissement i mindre skala, främst genom byggandet av större lokaler än den hantverksmässiga produktionen krävde. Med den totala reorganisationen – bolagsbildningen 1886 och byggandet av ett stort industriellt komplex under 1890-talet – framstod Berlings som det enda industriella etablissementet inom tryckeriindustrin vid det nya seklets ingång. I alla de andra arbetade man på hantverksmässig grund i små och, även för samtiden, undermåliga lokaler.

Både Kommerskollegii arbetsstatistiska utredning från de första åren av 1900-talet och senare nedteckande typografminnen på Nordiska Museet och Folklivsarkivet i Lund visar det. Kommerskollegii utredning gjorde offentlighet åt de undermåliga arbetslokalerna inom tryckeriindustrin, och det var kanske den som fick en del tryckeriägare att tänka om ifråga om tryckeriernas utformning. En av dem var Håkan Theodor Ohlsson, som vid den här tiden övertog rörelsen efter sin far. Under alla omständigheter drev han igenom en om- och nybyggnad av sin fars tryckeri. De gamla hantverksmässiga lokalerna fyllde ju heller inte de krav på ett rationellt ordnande av driften, som hörde den kapitalistiska produktionsordningen till.

Det nybyggda Håkan Ohlssons Boktryckeri hade likväl inte samma industrikapitalistiska utformning och utstrålning som det Berlingska. Bolaget hade en lång och imponerande fasad i två våningar ut mot gråbrödersgatorna, medan Håkan Ohlssons tryckeri fortfarande låg dolt inne på gården. Namnskylten ut mot S:t Annegatan tillkännagav förvisso vad som

försiggick där inne, men själva verksamheten syntes inte i offentligheten. Skylten i S:t Annegatan var bara en bland många skyltar i staden. Håkan Ohlssons Boktryckeri var fortfarande en hantverks- eller fabriksgård, medan det inte rådde någon tvekan om vilken slags verksamhet som utövades i det Berlingska komplexet.

För arbetarna vid Håkan Ohlssons Boktryckeri innebar installerandet av gasmotorn vid ny- och ombyggnaden 1904 en revolutionerande nyhet, men vid Berlings hade man redan sedan flera år tillbaka både en stor ångpanna och en imponerande kraftöverföringsanläggning. Maskinisten på A. W. Rahmns bild utstrålar den betydelse för produktionen, som han faktiskt hade. Kraftutväxlingsaggregaten i såväl vertikal som horisontell riktning illustrerar inte en verkstad, som boktryckare Ohlsson lät bygga 1904, utan en fabriksbyggnad.[68] »Den typiska verkstadsinteriören från denna tid (industrialismens genombrott) visar en central transmissionsaxel i taket, som med ett komplicerat system av sekundära transmissionsaxlar och drivremmar står i förbindelse med de olika maskinerna», konkluderar Gregor Paulsson.[69] Det berlingska etablissementet levde i högsta grad upp till den beskrivningen. Att man kunde förmedla kraften även vertikalt och förlägga olika arbetsmoment på skilda våningsplan gjorde också att man kunde genomföra den stora expansionen av Berlings på, i stort sett, av bolaget redan ägd mark inne i den gamla stadskärnan. Å andra sidan kunde man inte ordna det nödvändiga ljusinsläppet genom sågtandade takfönster utan var tvungen att förse arbetslokalerna med stora fönster längs väggarna. Arbetarna fick därmed möjligheter att titta ut genom dem och följa vad som skedde utanför fabrikslokalen. Men det var inte den enda frihet i arbetet som de yrkesstolta typograferna hade vid denna tid.

Gregor Paulsson påpekar också, att »fabrikernas ståtlighet och prydlighet» givetvis hade ett reklamvärde, som utnyttjades flitigt i försöken att skapa en industriell identitet. »Man reklamerade i betydligt större omfattning med bilder av fabriksanläggningen än med bilder av produkterna».[70] Generellt var det nog så, och det råder ingen tvekan om att berlingska fabrikens ståtlighet och prydnad hade ett klart reklamvärde. Men företagsledningen använde sig inte av det nybyggda fabrikskomplexet för sin identifikation, vare sig i huvudet på brevpapperen eller på adresskorten. Det var de konstnärligt utformade produkterna, som företagsledningen ville att Berling skulle identifieras med.

När företagsledningen tog tillfället i akt och visade upp sig inför offentligheten på 1897 års stora Konst- och industriutställning, var det också stilgjuteriets produkter som stod i centrum. »I en särskild monter», rapporterades i Svensk Typograf-Tidning, »finner man denna utställning, bestående hufvudsakligast i uppsatta formar, hvilka göra sig utmärkt bra i dekorativt afseende och gifver icke-fackmannen en liten fingervisning om, huru ett typografiskt arbete ter sig före tryckning». Visserligen var man i Typografiidningen kritisk till förhållandena i det Berlingska företaget, men man gav sitt erkännande åt »den lilla vackra utställningen». »Denna monter samlar alltid åskådare omkring sig . . . (och) firman har all heder af sin utställning», hävdade skribenten som bekräftelse på att företaget var mycket framgångsrikt i sin offentliga exponering.[71] För att besökaren inte skulle glömma Berlings i Lund fanns fir-

mans adresskort på plats vid montern, säkerligen med företagets ståtliga emblem.

Miljön i det berlingska komplexet förmedlade – liksom vid så många andra industriella anläggningar – sitt budskap till arbetaren, som varje dag måste passera portvakten för att komma in på sin arbetsplats.[72] När arbetarna trotsade portvakten eller en annan yttre symbol för fabriksarbetets disciplin – ångvisslan – var det något i görning. Från den stora tariffstriden år 1893[73] rapporterade Svenska Typografförbundets förtroendeman Lars August Mårtensson från Berlings: »Ånghvisslan manade till arbete, men – *icke en enda* infann sig i vare sig sätteri eller tryckeri.»[74] Det var säkerligen inte bara förtroendemannen, som insåg såväl vad ångvisslan på Berlings symboliserade som betydelsen av att arbetarna denna gång trotsade den.

Miljön i de moderna fabrikskomplexen förmedlade, som Gregor Paulsson påpekat, sitt budskap inte bara till arbetaren utan också till den tillfällige besökaren. Förtroendeman Mårtensson kunde vid sitt besök i Lund iaktta hur »på onsdagsmorgonen . . . vid vanliga tiden den stora Berlingska arbetslokalen (var) starkt upplyst af sin elektriska belysning».[75] En annan besökare på Berlings var hovfotografen A. W. Rahmn, som dokumenterade den inre miljön där i början av 1900-talet. I det Rahmnska arkivet på stadsarkivet i Lund finns inte mindre än 18 bilder från denna tagning. Något annat tryckeri än Berlings hade knappast kunnat dokumenteras vid den här tiden; endast där var fönstren så stora, att ljusförhållandena medgav fotografering inomhus.[76] Även om arbetarna företrädesvis var män, som inför kameran stoltserade med sin yrkesskicklighet, var det ett industriellt etablissement, som hovfotografen dokumenterade.

Noter

[58] Se t.ex. Lars Olsson, En typ bland typer i Lund, s. 9 ff.; Lars Olsson, Typerna och rörelsen, s. 48 ff. Ingår i L. Olsson (red.), Va' har harrn me' mina arbetare å göra.

[59] Kommerskollegii arkiv. Arbetsstatistiska utredningar af Tryckerier . . . H II:a 2:8.

[60] Folklivsarkivet i Lund. Uppteckning M 16 593, s. 4 f.

[61] Svensk Typograf-Tidning 1935/20, s. 183.

[62] Nordiska Museet. Typografundersökningen. E U 448 19, s. 501.

[63] Jfr L. Olsson, Typerna och rörelsen, s. 48 ff.

[64] Byggnadsnämndens i Lund arkiv. A 1:30 Protokoll 1904. Litt K till paragraf 66.

[65] Samma källa. Paragraf 66.

[66] Byggnadsnämndens arkiv i Lund. Kv Kulturen Nr 25. Fastigheten 33B och 34A. Ritning 55 år 1904.

[67] Eilif Sylwan, Arbetsintensiteten i Sveriges tryckeriindustri. Stockholm 1911.

[68] Hovfotograf Rahmns arkiv. Bild 44.

[69] Gregor Paulsson, Svensk stad I. Liv och stil i svenska städer under 1800-talet (Lund 1976, 1950), s. 437.

[70] Samma källa, s. 446.

[71] Svensk Typograf-Tidning 1897/17, s. 70.

[72] Jfr Lars Magnusson, Arbete vid en svensk verkstad: Munktells 1900–1920 (Lund 1987), s. 128.

[73] L. Olsson, Typerna och rörelsen, s. 48 ff.

[74] Svensk Typograf-tidning 1893/4, s. 16.

[75] Samma källa.

[76] G. Paulsson, Svensk stad I, s. 446.

Under denna rubrik, som är tänkt att alternera med den sedan länge stående rubriken Aktuellt om antikvariskt, avser vi att publicera notiser och rapporter om arkiv och arkivförhållanden vid landsarkivet i Lund och inom Skåne, Halland och Blekinge, t.ex. presentationer av viktigare arkiv, som nyligen blivit tillgängliga för forskning, nyheter vad gäller möjligheterna att utnyttja arkivmaterial för olika undersökningar, viktigare arkivhändelser inom statlig, kommunal och enskild sektor, presentationer av aktuell forskning, som bygger på arkivaliskt källmaterial.

Vår förhoppning är att forskningen och den historiskt intresserade allmänheten härigenom skall få dels en orientering om arkivens roll som kunskapskällor, dels en uppfattning om hur rikt och mångsidigt det källmaterial är, som arkiven kan erbjuda lokalhistorisk forskning av alla slag.

Företagsarkiv från Euroc på landsarkivet

Sedan en längre tid har landsarkivet i Lund i allt större utsträckning lagt ner arbete på att rädda det viktiga historiska källmaterial, som ingår i företagsarkiven. Landsarkivet har särskilt intresserat sig för sådana företag och branscher, som kan anses typiska eller särskilt betydelsefulla för näringslivet i Skåne, Halland och Blekinge. Till skillnad från de offentliga myndigheterna har privata företag inga lagstadgade skyldigheter att bevara sina arkiv för framtida forskning eller att leverera dem till arkivmyndigheter. Allt samarbete med landsarkivet i dessa frågor grundar sig alltså på frivilliga överenskommelser. Ett särskilt givande samarbete har kunnat etableras mellan landsarkivet och Euroc-koncernen, som hittills deponerat ca 1000 hyllmeter arkivhandlingar på landsarkivet. Av detta material, som omfattar tiden 1871–ca 1970, har nu bl.a. de stora och viktiga arkiven från Skånska Cement AB:s huvudkontor och Limhamnsavdelning blivit ordnade och förtecknade och därmed fullt tillgängliga för forskningen.

Euroc-koncernen har sitt direkta ursprung i Skånska Cement AB, som grundades 1871. Moderbolaget bytte 1973 namn till Industri AB Euroc, och 1991 ändrades namnet till Euroc AB. Bolaget etablerade sig vid starten dels i Lomma, där landets första cementfabrik anlades (nedlagd 1905), dels vid kalkbrottet i Limhamn, där en nyanlagd cementfabrik togs i bruk 1890. Genom nyanläggningar och förvärv av cementfabriker och kalkbrott i övriga delar av landet befäste bolaget under 1900-talets första hälft sin ställning som Sveriges

största koncern för tillverkning av cement.

Kärnan i det omfattande och komplexa bestånd, som levererats till landsarkivet, utgöres av handlingar tillhörande moderbolagets, Skånska Cement AB:s, arkiv, vilket har delats upp på särskilda delarkiv för Huvudkontoret, Limhamnsavdelningen, Lommaavdelningen och Tekniska avdelningen. Av central betydelse är även de omfångsrika arkiven från Svenska Cementförsäljnings AB Cementa och AB Ifö verken. Härtill kommer så ett stort antal arkiv eller arkivfragment från företag, som under tidernas lopp på ett eller annat sätt varit knutna till koncernen.

Av särskilt intresse i företagsarkiv är de handlingar, som rör personalen, såsom matriklar och lönelistor. Företagens personalhandlingar anses nämligen vara den enda pålitliga källa som finns, när det gäller att kartlägga de anställda på en arbetsplats. Från kalkbrottet och cementfabriken i Limhamn föreligger en komplett svit lönelistor och lönejournaler på ca 125 volymer från ca 1890 till 1949. Andra personalhandlingar av intresse är olycksfallsrapporter och register över minderåriga arbetare. Uppgifter om olycksfall finns bevarade i rapporter och journaler från 1891–1947. Material av denna typ är av stor betydelse för den arbetshistoriska forskningen, där studiet av arbetsmiljö och yrkesskador spelar en viktig roll.

Av materialet i Limhamnsavdelningens arkiv kan vidare nämnas journaler rörande produktionen 1890–1969, disponentens ämnesordnade dossiéer 1942–1969, företagsnämndens protokoll 1948–1976 samt en omfattande och välordnad serie med korrespondens från 1890–1969.

Vad gäller Huvudkontorets arkiv kan nämnas, att detta innehåller ett betydelsefullt material med anknytning till den legendariske R. F. Berg, bolagets verkställande direktör 1873–1907. Här finns bl.a. en svit kopieböcker med brev av hans hand från hela hans tid i bolagets tjänst. Vidare märkes en dossiéserie, som lagts upp i direkt anslutning till hans verksamhet och som speglar den mångsidige och rastlöst verksamme mannens insatser på en rad industriella och samhälleliga områden. Här finns alltså ett värdefullt källmaterial, som säkerligen på många punkter kan komplettera bilden av R. F. Berg som företagsledare, kommunalman, socialpolitiker och filantrop. Exemplet visar att även personhistorien kan ha mycket att hämta i företagsarkiven.

Bengt Danielson

Skånska Brands arkiv

Till landsarkivet har levererats arkiv från Skånska Brand (nuvarande Wasa-Skåne). I leveransen ingår förutom Skånska Brandförsäkringsinrättningens arkiv även Skånska Städernas Brandstodsförenings arkiv samt arkiv från flera andra bolag som ingått i koncernen Skånska Brand. Leveransen omfattar tiden från 1828, då Skånska Brandförsäkringsinrättningen bildades, till 1952. Försäkringsbreven är levererade för tiden 1828–1942. De omfattar byggnader i de Skånska städerna samt ett mindre antal byggnader utanför städerna, främst i Arlöv, Hörby och Kävlinge. Till försäkringsbreven finns ett register. De uppgifter man måste ha för att finna ett försäkringsbrev, är orten, fastighetens beteckning, kvarter samt kvartersnummer eller stadsäga. I dessa försäkringsbrev ges ofta en mycket detaljerad beskrivning av husen, och de utgör därför en värdefull källa för såväl bebyggelsehistorisk som personhistorisk forskning.

Göran Larsson

DE SKÅNSKA LANDSKAPENS HISTORISKA OCH ARKEOLOGISKA FÖRENING bildades 1866. Föreningen är en samlingspunkt för en historiskt och arkeologiskt intresserad allmänhet.

Föreningen har utgivit Samlingar till Skånes historia, fornkunskap och beskrifning (1868–1873), Samlingar utgifna för De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening (1874–1880), Skånska samlingar (1894–1897) samt Historisk tidskrift för Skåneland (1901–1921).

1961 började föreningen utge ALE, Historisk tidskrift för Skåneland. Första året utkom ett häfte och 1962–1976 tre häften årligen. Fr.o.m. 1977 utkommer fyra häften årligen. 1990 inträdde landsarkivet i Lund som medutgivare. Tidskriften utges med bidrag från Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet (HSFR).

Brev och manus till redaktionen adresseras till redaktören, arkivarie Bengt Danielson, Landsarkivet, Box 2016, 22002 Lund.

Medlem i föreningen erhåller tidskriften kostnadsfritt.
Årsavgiften för 1991, 75 kronor, kan insättas på postgirokonto nr 24 68 31-2, De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening.

Äldre häften av tidigare utgivna tidskrifter kan beställas hos skattmästaren, arkivarie Göran Larsson, Landsarkivet, Box 2016, 22002 Lund.

EFTERTRYCK, helt eller delvis, medgives endast efter redaktionens särskilda tillstånd.

Föreningens styrelse:

Länsantikvarie Carin Bunte, Malmö, ordf., landsarkivarie Anna-Christina Ulfsparre, Lund, v.ordf., arkivarie Elisabeth Reuterswärd, Lund, sekr., arkivarie Anders Persson, S. Sandby, v.sekr., arkivarie Göran Larsson, Lund, skattmästare, samt professor Hans Andersson, Lund, professor Nils-Arvid Bringéus, Lund, professor Erik Cinthio, Lund, arkivarie Bengt Danielson, Lund, docent Siegrun Fernlund, Asmundtorp, högskolelektor Gert Jeppsson, Lund, docent Hjördis Kristenson, Lund, professor Lars Larsson, V. Nöbbelöv, docent Nils Lewan, Lund, länsmuseichef Monika Minnhagen-Alvsten, Kristianstad, länsmuseichef Bengt-Arne Person, Varberg, landsantikvarie Björn Petersen, Halmstad, docent Sten Skansjö, Lund, länsantikvarie Leifh Stenholm, Karlskrona, professor Sven Tägil, Lund. Hedersledamot: professor Jörgen Weibull, Göteborg.

ISSN 0345-070